

Waar de gerechtigheid geschonden wordt,
wordt het geluk van mensen bedreigd

Een pleidooi

Geluk is op verschillende manieren en vanuit verschillende disciplines te benaderen. In mijn benadering zal de samenhang tussen geluk en gerechtigheid centraal staan. De gerechtigheidsdimensie is wellicht niet de eerste dimensie waar mensen aan denken als het gaat om geluk. Naar mijn mening is deze dimensie essentieel: willen mensen gelukkig kunnen leven, dan dienen fundamentele rechten gerespecteerd te worden.

Daarbij vertrek ik vanuit de ethiek en stel de vraag: wat is goed, wat is rechtvaardig/wat onrechtvaardig als het gaat om leven en samenleven van mensen? Daarnaast kunnen gezichtspunten uit de ontwikkelings- en sociale psychologie ons helpen een beter zicht te krijgen op de voorwaarden voor een zinvol en gelukkig leven. Ook wil ik nagaan hoe politieke en sociaal-economische processen en structuren van invloed zijn op de kansen tot geluk.

Bij alle benaderingen start ik vanuit het criterium: wat draagt bij c.q. verhindert dat mensen tot (hun) recht komen en zinvol en gelukkig kunnen leven? Daarbij wil ik aan de hand van de stellingnamen van twee mensen laten zien waartoe verzet tegen onrecht, in het klein begonnen, kan leiden. Afsluiten wil ik met de vraag wat de consequenties voor onszelf zijn: laten we ons raken door het geluk en ongeluk van de ander(en)? Waar liggen mogelijkheden om solidair te zijn?

Om gelukkig te kunnen leven is het voor elk mens fundamenteel dat er respect is voor de menselijke waardigheid. Met deze stelling geef ik aan waar het mij ethisch, in de

kern, om gaat. Maar wat betekent dan menselijke waardigheid? Menswaardig kan een mens leven als hij de kans krijgt zich te ontplooiën naar zijn mogelijkheden en dat in een samenleven met andere mensen, met respect en verantwoordelijkheid naar elkaar toe.

Mijn stelling vindt steun in de Grondrechten, zoals die in 1948 door de Verenigde Naties in de *Algemene Verklaring van de Rechten van de Mens* zijn vastgelegd.¹ Maar deze stelling heeft veel oudere wortels. In de *Tora* en het *Evangelie* wordt met nadruk gesteld dat elk mens geschapen is naar beeld en gelijkenis van God en gerespecteerd dient te worden in zijn uniciteit en recht op menswaardig leven.² Beide bronnen beschrijven hoe het leven moet zijn, wil men kunnen spreken van een menswaardig leven overeenkomstig de bestemming van die mens. Ook hoe een samenleving ingericht moet zijn om mensen tot (hun) recht te laten komen.

Wanneer we naar de dagelijkse realiteit kijken, moeten we constateren dat deze grondrechten op vele plaatsen geschonden worden, dat daar sprake is van onrecht en dat daarmee het geluk van mensen bedreigd wordt. Want wil je dat mensen gelukkig kunnen leven, dan dient hun menselijke waardigheid gerespecteerd en bevorderd te worden. Dan dienen mensen tot recht te komen. Of zoals Augustinus het in zijn *De vita beata* (*Over het gelukkige leven*) verwoordt: “Als het gaat om het samenleven van mensen is gerechtigheid een fundamentele deugd.”³

Daarbij gaat het volgens mij bij geluk en gerechtigheid niet alleen om ieder mens als persoon, maar moeten ook de rechten op een menswaardig bestaan van een groep, een land, een continent in ogenschouw genomen worden. Het gaat dus om grondrechten die voor elke mens en elke natie gelden. Belangrijk is daarbij dat het niet alleen om rechten gaat, maar ook om verantwoordelijkheid om er op toe te zien dat ieder tot recht kan komen.

Vanuit de grondrechten is er een verbinding te maken naar de uitgangspunten van de humanistische psychologie, zoals onder meer door Maslow verwoord.⁴ Maslow beschrijft dat er een hiërarchie van behoeften is waarin de hogere behoeften, zoals zelfverwerkelijking en geluk, pas vervuld kunnen worden als aan de basisbehoeften als voedsel, kleding, veiligheid en geborgenheid is voldaan. Dit kun je niet absoluut stellen, maar in principe gaat dit voor de ontwikkeling tot een gezonde, volwassen, gelukkige persoonlijkheid op.

Zo zal een kind dat steeds honger heeft, de op school gedurende langere tijd nodige concentratie niet kunnen opbrengen. Dit zal consequenties hebben voor het al of niet afmaken van een opleiding, voor de ontplooiing van het kind en voor het vinden van goed en zinvol werk. Ook het ontbreken van goede woonomstandigheden en gezondheidszorg zullen van grote invloed zijn op de ontwikkelingskansen van kinderen.

Deze zienswijze wordt ook gesteund door Vandana Shiva, een Indiase atoomgeleerde, directeur van een milieuonderzoeksinstituut in India en hoogleraar in Oslo. In *De armoedige levensvisie van het rijke westen* beschrijft zij hoe de structuren die opgeroepen en in stand gehouden worden door de liberale markteconomie armoede veroorzaken of vergroten voor grote delen van de wereldbevolking.⁵ Dit treft vooral vrouwen en kinderen.

Zij stelt dat armoede leidt tot een schending van het recht om vitale menselijke behoeften te verwezenlijken. Als vitale behoeften onderscheidt zij levensonderhoud, bescherming, genegenheid, begrip, deelname aan gemeenschap, ontspanning, scheppende bezigheden, identiteit, vrijheid. Als er grote armoede blijft bestaan, zal het ontbreken van de bevrediging van deze basisbehoeften, zeker als het om kinderen gaat, desastreuze gevolgen hebben op korte en lange termijn. Uit onderzoek blijkt ook dat door armoede ontstane deficiënties tijdens zwangerschap en

vroege jeugd van grote invloed zijn, niet alleen op de lichamelijke, maar ook op de geestelijke ontwikkeling van kinderen en jongvolwassenen.

Vandana Shiva stelt vast dat armoede zich niet beperkt tot de arme landen, maar ook voorkomt in rijkere landen en zelfs in het rijkste land van de wereld, de Verenigde Staten van Amerika. Daar bestaat tegenwoordig het overgrote deel van de armen uit vrouwen en kinderen. Van gezinnen met alleenstaande moeders leeft 34,5 procent in armoede, voor de zwarte gezinnen is dit cijfer zelfs 51,7 procent. Als men dan weet dat armoede de voorziening in de basisbehoeften zwaar onder druk zet, dan moet dit ernstige gevolgen hebben, in het bijzonder voor de toekomst van de kinderen en hun kans om zinvol en gelukkig te leven.

Overigens moeten wij ook beseffen dat, ondanks een florierende economie, het aantal kinderen dat in Nederland op of onder het sociaal minimum leeft, in de jaren negentig fors is toegenomen.⁶

Naar de mening van V. Shiva wordt er in een mondiale samenleving die toelaat dat grote groepen mensen en met name kinderen in armoede moeten leven, dan ook een fundamenteel recht geschonden: het recht op leven, want armoede is een bedreiging voor een veilig en gezond leven.

Ook Veenhoven wijst er in *Conditions of happiness* op dat, naast andere oorzaken als politieke onderdrukking, onrust en oorlog, armoede een ernstige bedreiging vormt voor geluk en ontplooiingskansen.⁷

We hebben kunnen constateren dat leefomstandigheden verschillen in kansen op een gelukkig en zinvol levenscheppen. Wezenlijk is daarbij de constatering dat omstandigheden er niet zo maar zijn. Zij zijn het resultaat van een aantal machtsprocessen, structuren en ontwikkelingen; en daarmee ook van keuzes die personen of groepen van personen, landen of machtsblokken maken. In de nationale en mondiale samenleving speelt politieke en economische macht (of onmacht) een fundamentele rol.

Waar binnen het neoliberale systeem van de vrije markt winst en nut als belangrijkste waarden functioneren, heeft dat consequenties voor de inrichting van de samenleving. Andere waarden worden ondergeschikt gemaakt aan de waarde 'economische groei'. Als het Bruto Nationaal Product weer fors gegroeid is, zien politici daarin reden om te zeggen dat het met Nederland goed gaat.

In *Te doen gerechtigheid* schrijft Van Munster: "Politiek, het zorg dragen voor de samenleving, verwordt dan tot het uitsluitend bevorderen van de economische groei. Daarbij wordt de neiging steeds sterker om alles op zijn efficiëntie te beoordelen, tot onderwijs en zorg voor het ongebooren leven toe."⁸ Hij verwijst naar Johannes Paulus II, die in zijn encycliek *Sollicitudo rei socialis* van 'zondige' structuren spreekt die het tijdelijk gewin tot een laatste absolute norm maken en zo de mensheid in twee groepen splitsen, productieven en onproductieven.⁹ Voor de burgers die, om welke reden ook, niet bijdragen aan die economische groei, dreigt het bestaan te verworden tot een bestaan in een onderklasse. Voor hen is het niet mogelijk als een normaal burger te participeren in de samenleving, omdat goede scholing, werk en culturele ontplooiing voor hen niet meer bereikbaar zijn. Vanwege hun economisch niet-productief zijn worden ze door de samenleving sociaal overbodig verklaard, een lot dat vooral de (aller)armsten treft.

Andries Baart stelt in *Sociale overbodigheid*: "Armoede in Nederland is niet exclusief verbonden met schrijnend geldgebrek, maar vooral met sociale overbodigheid: al heb je geldgebrek, soms zeer ernstig, maar vaker vooral zeer beperkend, de ware pijn en kwetsing schuilen in wat anders. Niemand maakt werkelijk om je; je bent niet echt in tel; je verhaal, je ervaringen en je waardigheid doen er niet werkelijk toe; je komt te bungelen aan de touwtjes van een machtige bureaucratie; je leeft geïsoleerd, zonder gezicht, en je hebt geen noemenswaardig maatschappelijk nut."¹⁰ Die overbodigheid en isolering wijzen in al hun hardheid

op het ontbreken van geluk en gerechtigheid. Waar mensen niet gerespecteerd worden, waar hun menselijke waardigheid en hun rechten met voeten getreden worden, daar wordt mensen de kans ontnomen op geluk, op een zinvol bestaan, een leven met perspectief, samen met anderen.

Maar structuren, en dus ook politieke en economische structuren, zijn de resultanten van keuzes door mensen. Dat maakt deze structuren in principe veranderbaar als de wil aanwezig is. Eerst is echter bewustwording noodzakelijk.

Als er mensen, landen, zelfs hele continenten arm en machteloos worden gehouden en tot overbodigheid worden gedoemd, zal de mensheid zich ervan bewust moeten worden dat grondrechten van mensen geschonden worden. Zijn we ons daar als persoon maar ook als samenleving van bewust, dan kunnen we ons voor veranderingen inzetten op micro-, meso- en macroniveau. Dat vraagt wel om moed, om solidariteit en bondgenootschap.

Het veelvuldig geuite protest van de Raad van Kerken tegen verarming en tegen verrijking is een uitdaging aan ieder van ons om ons hier intensief mee bezig te houden. Ook bisschop Muskens roept uitdrukkelijk op tot het eerlijk verdelen van goederen en kansen in deze wereld. Die verdeling is met het oog op de fundamentele behoeften (aan voeding, kleding, huisvesting, geborgenheid en ont-plooiing) een *must*, een eis van sociale gerechtigheid.¹¹ In zijn uitspraken over het recht van de arme een brood te stelen past hij regelrecht de sociale leer van de Kerk toe, die teruggaat op de profeten en het Evangelie van Jezus Christus. Daarbij haalt hij ook Thomas van Aquino aan, die in zijn *Summa Theologiae* benadrukt dat niet de arme die een brood steelt de dief is, maar de rijke die meer heeft dan nodig is om in leven te blijven, en zelfs in overvloed leeft. Want de schepping, de goederen van deze aarde, behoort aan alle mensen toe en niet alleen aan een kleine groep.¹²

In de *Constituties en Decreten van het Tweede Vaticaans*

Concilie, in de bevrijdingstheologie en in de latere sociale encyclieken wordt uitdrukkelijk van een voorkeursliefde voor de armen gesproken.¹³ Zij gaan vóór bij het verwezenlijken van een wereld van grotere gerechtigheid. Ook dit principe is te transponeren naar mondiaal niveau en heeft dan grote consequenties voor de relaties tussen landen en continenten. In deze context hebben de rijke landen de plicht om daadwerkelijk te delen en hebben arme landen het recht om dat te eisen.

Een voorbeeld van solidariteit en bondgenootschap is het christelijk initiatief om in het Jubeljaar 2000 de armste landen hun schulden kwijt te schelden. Bij de afsluiting van Jubilee 2000 (in februari 2001) gaf minister Herfkens aan hoe landen die bevrijd zijn van hun schuldenlast, meer en beter blijken te investeren in onderwijs en gezondheidszorg.¹⁴ Het is duidelijk dat dit grote consequenties heeft voor de hele bevolking en met name voor de kinderen. Wanneer zij gezond kunnen opgroeien en goed geschoold worden, groeien hun kansen op een meer vrij, zinvol en gelukkig leven. Jubilee 2000 laat zien hoe een politiek-economische discussie, opgeroepen vanuit het ethisch besef van onrechtvaardige structuren en processen, tot besluitvorming kan leiden die de levensomstandigheden van mensen en groepen verbetert en zo hun kansen op een zinvol en gelukkig leven vergroot.

“Mensen hebben veel tijd nodig als het om liefde en rechtvaardigheid gaat”, woorden van père Joseph Wresinski, die in 1957 de ATD - vierdewereldbeweging, oprichtte.¹⁵ Naast de ons bekende Eerste, Tweede en Derde Wereld is er nog een Vierde Wereld, vlak bij ons, maar niet door ons gezien. Het is de wereld van de allerarmsten, een wereld waar de *détresse*, de ellende, groot en ernstig is. *Aide à toute détresse* (ATD), dat is het oogmerk van de vierdewereldbeweging.

Wresinski heeft zich zijn leven lang ingezet om de situatie van de allerarmsten te veranderen. Hij had groot

respect voor hun volharding in de meest moeilijke omstandigheden. Hij zegt dan ook: “Les pauvres sont nos maîtres.” Het leven en het voorbeeld van de allerarmsten vormen hem en deden hem als persoon groeien in menselijkheid. Zelf groeide Wresinski in grote armoede op. Hij wist wat het betekent om arm te zijn, hoe vernederend het is niet gezien en erkend te worden. Karel Staes zegt het zo in *Niemandland, een profetie van de armen*: “Het ergste wat mensen kan overkomen is het tot hun bestaan te rekenen vernederd te worden.”¹⁶

Père Joseph heeft zich bij die vernedering en uitsluiting nooit willen neerleggen en heeft daarom, samen met de armste gezinnen, de vierdewereldbeweging gesticht. ATD is momenteel een mondiale beweging met contacten op de hoogste politieke niveaus. Daar vraagt zij aandacht voor de rechten van de allerarmsten.

Door zijn wijze van leven en in zijn publicaties benadrukt père Joseph hoezeer, naast de vervulling van de basisbehoeften, het recht op cultuur en geestelijk leven voor de allerarmsten van fundamenteel belang is. Cultuur als wapen tegen armoede. Dus zette hij zich niet alleen voor gaarkeukens in, maar ook en vooral voor straatbibliotheken, culturele centra voor kinderen, kunst in de bidonvilles, een gezinsvacantiecentrum.

In de film *Job* en het toneelstuk *Met het oog op de toekomst* geeft de vierdewereldbeweging in Nederland sprekende voorbeelden van het belang van cultuur en geestelijk leven bij de uitgroei van mensen tot gelukkige personen en gezinnen.

Bijzonder inspirerend is ook de levenswijze van Franciscus van Assisi. Zijn levensstijl riep rond 1200 op tot een *Umwertung aller Werten*: niet rijkdom, maar barmhartigheid en gerechtigheid dienen fundamenteel te zijn bij het gelukkig samenleven van mensen. Dat was een even grote uitdaging voor de middeleeuwse samenleving als voor onze tijd.¹⁷ Franciscus laat zien hoe juist het contact met

de arme en kwetsbare je leven 'op de kop zet' en je het besef geeft van de meest fundamentele waarden van medemenselijkheid als de kern waar het in het leven om gaat. Franciscus gaat daarnaar handelen en in die nieuwe stijl van leven vindt hij het hoogste geluk.

In navolging van Franciscus is een wereldwijde beweging ontstaan van mensen die zich in solidariteit willen inzetten voor meer gerechtigheid, vrede en geluk. Ook in Nederland zijn veel mensen, door Franciscus geïnspireerd, actief zoals in de milieubeweging en in organisaties die voor de armen opkomen.

Armoede, onrecht en, als resultante daarvan, on-geluk en geen kans op zinvol leven blijken vaak verlamdend te werken, ook voor mensen die het niet direct zelf treft. De problemen lijken te groot en daarmee onveranderbaar. De voorbeelden van Franciscus en Joseph Wresinski tonen aan dat bewegingen die door één mens of een kleine groep begonnen zijn, grote effecten kunnen hebben, wereldwijd en over eeuwen heen.

Dat betekent voor ons dat wij op onze eigen wijze kunnen meewerken aan veranderingen, bijvoorbeeld door onze politieke keuze en betrokkenheid, plaatselijk en landelijk. Dat kan ook door initiatieven in onze directe woon- en werkomgeving. Bijvoorbeeld door te reageren wanneer de thuiszorg of de sociale dienst brieven laat uitgaan die door hun abstractieniveau voor veel mensen niet te begrijpen zijn. Taal en taalgebruik kunnen een barrière vormen in de gezondheidszorg, in het onderwijs, in de politiek: een barrière waardoor mensen niet kunnen participeren en kansen op zorg en ontplooiing mislopen. Daarmee vermindert de kwaliteit van hun bestaan en hun kans op geluk.

Nog legio voorbeelden zijn er te geven. Zo is het kopen van zuivere koffie en eerlijke kleding een aanzet tot betrokkenheid bij de armen in de Derde Wereld. Waar het om gaat is, dat ieder mens de kans heeft zijn eigen (bouw)-

steen bij te dragen aan een wereld van meer gerechtigheid.

Er is geschetst hoezeer gerechtigheid en geluk samenhangen. Mede aan de hand van onderzoek en literatuur hebben we kunnen zien hoe onrecht en armoede de kansen op geluk van mensen verminderen, maar ook hoe inspirerend de solidaire inzet van mensen kan zijn, en dat, als de wil er is, veranderingen mogelijk zijn.

En toch, er is nog zeer veel te doen. Dat geldt zeker ook waar naar de Westerse levensvisie macht, rijkdom en nut belangrijke ijkpunten voor een 'geslaagd leven' lijken te zijn. Dat daarbij de machteloze, de arme buiten het gezichtsveld en zo ook buiten de zorg en solidariteit van een samenleving kan vallen, is een zaak die, wil men van een rechtvaardige samenleving spreken, alle aandacht blijft vragen.

Want, waar gerechtigheid geschonden wordt, wordt het geluk van mensen bedreigd.

NOTEN

1. *Algemene Verklaring van de Rechten van de Mens*, Genève 1948.
2. Genesis 1, 26; Matteüs 5 (de Bergrede).
3. Augustinus, *Over het gelukkige leven*, ingeleid en vertaald door R. Ferwerda, Ambo, Amsterdam 1999.
4. H. Gleitman, *Psycholog*, Norton, New York 1991.
5. V. Shiva, *De armoedige levensvisie van het rijke Westen. Milieu- en Derde Wereldproblemen: het resultaat van geestelijke monocultuur*, Ten Have, Baarn 1997.
6. G. Engbersen e.a., *Balans van het armoedebeleid*, AUP, Amsterdam 2000.
7. R. Veenhoven, *Conditions of happiness*, EU, Rotterdam 1984.
8. H. van Munster, *Te doen gerechtigheid*, Commissie Justitia et Pax – Nederland, Kok, Kampen 1993.

9. Johannes Paulus II, *Sollicitudo Rei Socialis*, Kerkelijke Documentatie 121, 1988.
10. A. Baart, 'Zorg geven aan armen: de opgave naderbij komen', in: L. Laeyendecker e.a., *Sociale overbodigheid*, K S G V, Nijmegen 1998.
11. M. Muskens en A. Broers, *Elk mens heeft een naam*, Meine-ma, Zoetermeer 1997.
12. Thomas van Aquino, *Summa Theologiae*, II-II, a 3.
13. 'Constituties en Decreten van het 11e Vaticaans Concilie', *Katholiek Archief* 1967. Zie ook: publicaties van L. Boff en andere bevrijdingstheologen.
14. *Jubilee 2000*, Nieuwsbrief nr. 18, februari 2001.
15. J. Wresinski, *De armen zijn de Kerk*, Unistad, Antwerpen/Breda 1984.
Zie ook: A. de Vos van Steenwijk, *Père Joseph, de man in wie de armsten zich herkennen*, Luyten en ATD, Aalsmeer/Den Haag 1990; W. Verdonk, *Père Joseph, Pastoor der allerarmsten*, ATD Vierde Wereld, Den Haag/Heerlen 1998.
16. K. Staes, *Niemandslan-d, een profetie van de arme*, Lannoo, Tielt 1985.
17. Franciscus van Assisi, *Geschriften*, waaronder Regel van 1221 en 1223.
Zie ook: E. van den Goorbergh en Th. Zweerman, *Was getekend: Franciscus van Assisi: aspecten van zijn schrijver-schap en brandpunten van zijn spiritualiteit*, Van Gorcum, Assen 1998.